

MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN Winschoter Nutsdepartement viert 200-jarig jubileum

Dik Stijkel

In de achttiende eeuw waarde de geest van de Verlichting door Europa, een cultuurfilosofische stroming gevoed door intellectuelen die niet alleen het traditionele autoriteitsgeloof aan het wankelen bracht maar ook voor ingrijpende veranderingen zorgde in het denken over religie, politiek, wetenschap, kunst en filosofie. De eeuw van de Rede stond aan de wieg van de modernisering van de samenleving waarin ook het gelijkheidsbeginsel, de mensenrechten en de burgerrechten hun wortels vonden. Ook Nederland ondervond de invloeden van de Verlichting. Een organisatie die in die nieuwe tijdgeest zou gaan opereren was de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, kortweg 't Nut. Opgericht op 16 november 1784 door een zestal personen waaronder Jan Nieuwenhuijzen, een doopsgezind vermaner of voorganger te Monnickendam, was het vooral zijn zoon Martinus, die de plannen van het genootschap verder uitwerkte. De doelstelling van 't Nut was het tot stand brengen van de verbetering van de verstandelijke, zedelijke en maatschappelijke toestand van het Nederlandse volk, lees volksverheffing of volksbeschaving. Zo had 't Nut een flinke vinger in de pap bij de totstandkoming van de Lager Onderwijswet van 1806. In het land droeg 't Nut haar boodschap uit door zich op Franse leest te organiseren in departementen waar leesgezelschappen, scholen, ziekenhuizen, bibliotheken en zelfs spaarbanken werden opgericht. Ook in Winschoten werd een departement van 't Nut gevestigd dat op 14 februari 1817 werd opgericht. Dat was voor het huidige bestuur onder voorzitterschap van Alje Boelens reden op 22 februari j.l. in de vroegere leeszaal van 't Nut aan de Dr. D Bosstraat 16, waar momenteel Het Leger des Heils zetelt, een overzichtstentoonstelling van de activiteiten van het departement Winschoten door de jaren heen in te richten. Tevens genoten genodigden samen van een ontvangst met koffie, sprekers en een afsluitende borrel. Het 200-jarig bestaan van 't Nut van het departement Winschoten is voorwaar een hele mijlpaal. Reden genoeg eens in de rijke historie van 't Nut in Winschoten te duiken.

Nadat het gedachtegoed van de Verlichting mede door de patriotten als voorvechters voor een meer representatieve volksvertegenwoordiging ook in de late Republiek der Verenigde Nederlanden post had gevat voelde Jan Nieuwenhuijzen, een voorganger van de doopsgezinden in Monnickendam, zich geroepen daar iets mee te doen. Hij richtte samen met vijf geestverwanten op 16 november 1784 de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen op. Het was echter zijn zoon Martinus, die werkzaam was als arts in Edam, die de plannen voor de organisatie verder uitwerkte. De ideeën die ter tafel kwamen voorzagen met name in de ontwikkeling van de onderontwikkelden en armen door het uitgeven van eenvoudige boeken en het toeleggen op verbetering van het onderwijs, tot die tijd altijd een private zaak.

Jan van Nieuwenhuijzen

Dit laatste lukte in 1795 met de oprichting van de eerste nationale kweekschool tot vorming van onderwijzers in Haarlem en het uitgeven van goede schoolboeken. Een jaar later gaf 't Nut al adviezen aan de leiders van de pril gevormde Bataafse Republiek tot de invoering van een nationaal onderwijs. Nadat de Onderwijswet van 1806 van kracht was geworden, de toezicht op het lager onderwijs was geregeld en de bouw van scholen ter hand was genomen, zocht 't Nut een nieuwe taak in het onderwijs dat aan de lagere school vooraf ging. Dat resulteerde uiteindelijk in de oprichting van de fröbel- of bewaarscholen van 't Nut. Daarnaast bewoog 't Nut zich ook welbewust op het terrein van de sociale- en armenzorg en zorgde voor de oprichting van de zogenaamde Nutsspaarbanken. Een verdere mogelijkheid tot volksoontwikkeling zag 't Nut in het opzetten van uitleenbibliotheken. Dat moest geschieden door uitlenen van leesboeken, veelal eigen Nutsuitgaven, met een eenvoudige inhoud. In het gedenkboek van het 150 jarige Nut is nog een prachtige lijst met publicaties opgenomen die door de jaren heen zijn uitgegeven. Aanvankelijk opereerde de landelijke vereniging vanuit Edam waar ook het secretariaat was gevestigd. Door conflicten met het prinsgezinde gemeentebestuur aldaar en de Maatschappij, waarvan de meeste leden met de patriotten sympathiseerden, werd het hoofdbestuur verplaatst naar Amsterdam waar ook de algemene vergaderingen werden gehouden. In 1981 verhuisde het secretariaat voor een korte periode weer naar Edam maar inmiddels is het secretariaat overgenomen door medewerkers die niet meer vanuit het kantoor in Edam werkzaam zijn. In het land werden door het 't Nut verschillende afdelingen opgericht die als departement werden aangeduid. Door de eigenmachtigheid en zelfstandigheid van optreden binnen de departementen en het ontbreken van een centrale macht werd 't Nut met enige overdrijving wel eens de voortzetting van de bestuursvorm van de Republiek genoemd. Opmerkelijk is wel dat 't Nut de doelstelling onderschrijft dat de activiteiten worden gestaakt zodra er uit een ander initiatief iets soortgelijks voor in de plaats komt. Dat gebeurde bijvoorbeeld bij de Nutsbibliotheken die in openbare leeszalen zijn overgegaan of de Nutsspaarbanken die grotendeels zijn overgenomen door de VSB Bank of de SNS.

Net als de acht jaar eerder opgerichte Winschoter Heerensociëteit bestond het op 14 februari 1817 opgerichte departement van 't Nut in Winschoten vooral uit bestuursleden afkomstig uit de Winschoter elite. Op zich is dit uiteraard niet vreemd want om de volksverheffing te realiseren moest er een kader van geroepenen worden geworven die dat mogelijk konden maken. In die tijd was armenzorg veelal een kerkelijke aangelegenheid waardoor ook uit die hoek steun kon worden verwacht. Hoewel de oprichters van het Nut uit de doopsgezinde hoek afkomstig waren, telde 't Nut in Winschoten veel leden met een vrijzinnige achtergrond. In Winschoten lag dat voor de hand want de gemeenschap bestond rond 1849 voor tachtig procent uit hervormden. Slechts een enkeling van de Nutsleden was lutheraan of jood. In de Nederlands-hervormde predikant B. H. Steringa Kuijper, die in de periode 1825 tot 1860 predikant was, vond het departement Winschoten een belangrijke voorvechter. Hij nam het initiatief tot het aanleggen van het Wandelbos om zo de minderbedeelden aan het werk te helpen zoals tijdens de moeilijke winterperiode 1826-1827. Ook gaf hij aanzetten die uiteindelijk zouden leiden tot het oprichten van de Nutsbewaarschool op de Marktkamp. Steringa Kuijper hield ook de speech bij het 25-jarig bestaan van het departement in 1842 in de Hervormde kerk aan het Marktplein. De toespraak werd afgewisseld door op toon gezette dichtregels van hoofdonderwijzer van de school op het Marktplein en organist Klaas Kuiper Middel en uitgesproken door het lid mr. J. de Wal begeleid door de plaatselijke muziek- en zangvereniging. 's Avonds werd de leden en genodigden in hotel Wissemann een 'vriendschappelijken feestdich' voorgeschoteld, 'alwaar tot aan den morgenstond de gulste vrolijkheid heerschte, en menige wensch werd geuit, ter bevordering van het ware, schoone en

goede, en ter bereiking van het doel, hetwelk onze afdeeling zich zoo zeer in den geest der Maatschappij voorstelt: 'Het Nut van 't Algemeen'.

Het departement bemoeide zich conform de vrijbrief van het hoofdbestuur ook intensief met de veranderingen in de maatschappij. Rechter E.A. Sandbrink was daar een sprekend voorbeeld van: hij was een vooruitstrevend man die vond dat zowel het elitaire karakter van de Heerensociëteit als van het bestuur van 't Nut diende te worden doorbroken. Hij stond daarin niet alleen want in 1865 stelde een meerderheid van de leden van de Heerensociëteit voor om de doelstelling te veranderen. Het gezelschap verhuisde van de Langestraat naar koffiehuis Schoon Gezicht van de weduwe Eikema aan het Boschplein waar de sociëteit verder ging onder de naam De Harmonie. Daarbij werd ook het pand aan een grondige verbouwing onderworpen. Om zijn gedachten kracht bij te zetten richtte Sandbrink in 1867 het Plaatselijk Nut op. Sandbrink bombardeerde zichzelf tot voorzitter van deze vereniging en nam ook het unieke besluit de leden van het departement automatisch lid te maken van het Plaatselijk Nut. Zo gezien was het Plaatselijk Nut dan ook geen concurrerende instelling voor het Nutsdepartement Winschoten. De activiteiten van het Plaatselijk Nut hadden een ander karakter dan die van het departement Winschoten en dat zal alles te maken hebben gehad met de sociale samenstelling van deze club. Het Plaatselijk Nut was actiever met het oplossen van directe problemen die er in de stad op maatschappelijk gebied speelden. Zo werd veel werk verricht om tot oprichting van een armenhuis te komen. Verder hield het Plaatselijk Nut zich bezig met zaken als de aanleg van rioleringen en de bouw van arbeiderswoningen en het kritisch volgen van de misstanden die op het gebied van het lager onderwijs bestonden. Ook werden avonden georganiseerd voor arbeiders die het karakter kregen van volksvoorlezingen. Dit in tegenstelling tot de lezingen van het Nutsdepartement Winschoten, die 'een middel waren van directe opvoeding van volwassenen, zij het waarschijnlijk niet van elke rang'. Dit werd ook duidelijk door de onderwerpen van de lezingen die veelal op de belangstelling van de elite aansloten. Het Plaatselijk Nut was overigens geen lang leven beschoren maar Sandbrink had in ieder geval een poging ondernomen om ook de middengroepen in de Winschoter maatschappij bij 't Nut te betrekken.

Rond 1845 begon 't Nut pogingen te ondernemen een fröbelschool te stichten. Er kwam een commissie bijeen bestaande uit de Nederlands-hervormde predikant M.J. Noordewier en geneesheer J. Bosman Tresling om de plannen te bespreken. Al hun inspanningen ten spijt kreeg men door gebrek aan financiële middelen en desinteresse van het gemeentebestuur van Winschoten de zaak niet van de grond. Er werd wel een brei- en naaischool opgericht waarvan nog een reglement uit 1871 bewaard is gebleven en een foto uit 1915 waarop de leerlingen met juffrouw Paap uit de Bosstraat die hier samen met juffrouw Elzinga van de Venne aan huis voor een dubbeltje per week les gaf.

bovenste rij van l. naar r.: Frouwien Kemper, Ge Vos, Geesje Wubbena, Trijntje Muntinga, Kientje Klok en Hillie van Groenenbergh.
tweede rij: Dina Lubbers, Ge Vos II, Dinie Lunnens II, mej. Paap, Ebeltje Edens, Grada Huizinga, Els Smit en Heika Wubbena.
onderste rij; Marie Hassing, Harmke Brouwer, Johanna Kuiper, Grietje Schriever Engelina Kemper.

Pas in 1887 kwam er een vervolg toen er bij het gemeentebestuur een adres binnenkwam van een groep Winschoter ingezetenen onder aanvoering van de heer M. ten Cate met het verzoek een kleuterschool te stichten. Burgemeester en wethouders herinnerden zich vaag de vroegere Nutsplannen in die richting en namen contact op met het Nutsbestuur. De onderhandelingen bleken een gewenst effect te krijgen want in de raadsvergadering van 1 februari 1890 werd een ontwerp-regeling goedgekeurd waarbij door de gemeente Winschoten een bouwterrein aan de Marktkamp bij het Wandelbos werd afgestaan voor de bouw van de school. Tevens zegde de gemeente subsidie toe en nog in hetzelfde jaar kon de Nutsbewaarschool worden geopend.

Nuts Bewaarschool

Voor de sociale- en armenzorg werd de Patronaat-Vereniging opgericht waarbij het doel was 'het bevorderen van zedelijke en stoffelijke welvaart bij de armen, het weren van armoede en het tegengaan van bedelarij'. Dit werd bereikt door werkverschaffing waarbij patroons en patronessen toezicht hielden op 'den zedelijken en godsdienstigen zin der beschermelingen en dezelve huiselijk leven'. De vereniging gaf in 1851 aan 35 personen werk. Voor inkomsten bleef ze afhankelijk van particuliere giften.

De eerste en grootste spaarbank van 't Nut werd gesticht in 1818 en gevestigd in Den Haag. Ook het departement Winschoten kreeg een Nutsspaarbank waarvoor reeds in 1829 plannen werden gemaakt. Destijds werden tot directeuren benoemd mr. B. Wichers, president van de rechtbank, mr. H.J. Engelkens, destijds wethouder van Winschoten en latere burgemeester, dr. J.F. Schönfeld, W. D. Lichtenvoort, K.E. Groeneveld en J. Post van Venema. Uiteraard werden er ook reglementen en statuten opgesteld. Belangrijkste elementen daaruit waren dat iedere belegger kosteloos een boekje ontving en dat de rente die op 31 december werd bijgeschreven werd vergoed naar een door het bestuur vast stellen rentevoet. In een latere periode werd gekozen voor een bestuur van vijf leden die het bankwezen en de middenstand afkomstig waren zoals G.J. Groeneveld van de Nationale Bankvereniging, J. Bosker Bzn, ijzerhandelaar, mr. M. Tresling, advocaat en procureur en H.J. de Vries, zonder beroep. De bank was aanvankelijk gevestigd aan de Vissersdijk aangrenzend aan het pand waar later spuitrij Witter was gevestigd. Later verhuisde de spaarbank naar de Johan Modastraat tegenover de openbare bibliotheek.

Vissersdijk 1e Nuts Spaarbank

Johan Modestraat Nuts Spaarbank (1e links)

Voor het opzetten van een volksbibliotheek gold dat het departement Haarlem het initiatief nam tot het stichten van zo'n instelling. Dat vond navolging in de andere departementen zo ook in Winschoten. Met de oprichting van de Nutsbibliotheek werd de basis gelegd voor de huidige openbare leeszaalen en bibliotheken. Het is voor Winschoten niet meer exact duidelijk wanneer de Nutsbibliotheek werd opgericht. Vanaf 1885 zijn er gegevens beschikbaar uit het archief van het Hoofdbestuur van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen uit de periode 1784-1970, dat momenteel in het gemeentearchief van Amsterdam berust. Het Winschoter Nutsarchief schijnt volgens de voormalige secretaris J.W. Scherpbier te zijn opgeslagen in theekisten in de gemeenschapsruimte van de vrijzinnig-hervormden, 'Ons Gebouw', aan de Venedwardsstraat. Het vermoeden bestaat dat bij de afbraak van het pand aan het eind van de jaren zestig in de Doorbraakperiode ook het archief werd vernietigd. Uit het jaarverslag van 1885 blijkt dat het departement tevreden was met de Nutsbibliotheek getuige de volgende zinnsnede: 'De volksbibliotheek bevindt zich thans in een uitstekende toestand onder een nieuw bestuur, vele nieuwe werken zijn aangeschaft en een vernieuwde catalogus heeft daarvan het licht gezien'. Uit het jaarverslag van 1888/1889 wordt nog eens duidelijk voor wie de bibliotheek nu eigenlijk bedoeld was: 'Ook van onze leesbibliotheek werd evenals vroeger flink gebruik gemaakt door de werkman en zijne kinderen'. In de praktijk maakten ook de Nutsleden gebruik van de bieb. Voor de financiële ondersteuning was de bibliotheek in eerste instantie afhankelijk van het eigen departement. Lang niet alle lezers betaalden contributie (het leesgeld werd in 1908 ingevoerd) en de gelden van de donateurs werden gebruikt voor verdere uitbreiding van het boekenbezit. Af en toe wilde het hoofdbestuur ook nog wel een toeschietelijk zijn. Uit de jaarverslagen komt naar voren dat voor 1895 de boekencollectie was ondergebracht in het Gerechtsgebouw in de Blijhamsterstraat. Toen de rechtbank aan restauratie onderhevig was werd de bibliotheek verplaatst naar de Nutsbewaarschool aan de Marktkamp. Ondertussen bleef 't Nut aandringen op het oprichten van een openbare leeszaal. In de latere burgemeester Harbert Ido Schönfeld en Dirk Bos vond het departement Winschoten twee vurige pleitbezorgers die zich inzetten voor dit doel. Met name Dirk Bos is van grote betekenis geweest voor 't Nut. In Nutskringen was Bos opgevallen door zijn boek 'Onze volksopleiding' uit 1898 waarin hij zich onder andere met de kwestie ten aanzien van de aansluitingsproblematiek van het hoger onderwijs bezighield. Hij werd dan ook voorzitter van de landelijke Nutscommissie voor het Onderwijs. Zijn warme aandacht hadden ook de bibliotheken en hij werd in 1908 benoemd tot voorzitter van de Centrale Vereniging voor Openbare Leeszaalen en Bibliotheken. Tijdens zijn voorzitterschap werd de grondslag gelegd voor rijkssubsidiering van openbare leeszaalen. Hij had regelmatig contact met het hoofdbestuur in Amsterdam en was later geruime tijd voorzitter van de Bibliotheekcommissie. Zijn vroege verscheiden in 1916 was aanleiding het Dr. Bosfonds op te zetten, een stichting die zich ten doel had gesteld een openbare leeszaal in Winschoten te realiseren. Het zal geen verbazing wekken dat Schönfeld voorzitter werd van de stichting.

Aangezien het fonds van de stichting niet over voldoende middelen beschikte bleef de zaak tot 1923 liggen. Toen kwam het Nutsbestuur in Winschoten in actie en werd het fonds aan 't Nut overgedragen. Tijdens de Nutsvergadering op 10 mei 1926 onder voorzitterschap van F.J. Oosthof werd een bijzondere commissie ingesteld die het bestuur van advies in de zaak moest dienen. Een poging het oude Normaalschoolgebouw te kopen ketste af op te geringe middelen. Een jaar later presenteerde de commissie haar bevindingen. Belangrijkste uitkomst was het stichten van de Vereniging De Openbare Leeszaal en Boekerij. Met de instelling van de vereniging zat voor 't Nut de zaak erop en werd de portefeuille overgedragen aan het nieuwe bestuur. De vereniging maakte op dat moment gebruik van enkele lokalen van de Visschersdijkschool. Door het overlijden van hereboer E. Mellema op 29 december 1929 kwam er verandering in de zaak. Mellema woonde aan het Zuiderveen, was een boekenliefhebber en legateerde bij testamentaire beschikking een bedrag voor een in het leven te roepen Stichting voor een Winschoter Zuiderveense Volksbibliotheek. Burgemeester Schönfeld zag dat het geld van Mellema te gering was om een leeszaal aan het Zuiderveen te realiseren en benoemde D. Veldhuis, die reeds voorzitter was van de openbare leeszaal, tot uitvoerder van het testament. Door beide fondsen te verenigen lukte het een terrein achter het stadhuis aan te kopen waar een nieuwe leeszaal werd gebouwd. Op 13 juni 1933 werd de openbare bibliotheek in Winschoten geopend.

Nuts Leeszaal Johan Modastraat

Met de realisatie van de openbare bibliotheek, het overgaan van de Nutsfröbelschool naar het openbaar onderwijs en de overgang van de Nutsspaarbank naar de openbare sector werden de activiteiten door 't Nut gestaakt conform de oorspronkelijke opdracht die de organisatie zich had gesteld. Volksverheffing of volksbeschaving werd steeds minder een doel voor 't Nut. Momenteel zijn het vooral lezingen die door de nog bestaande departementen van 't Nut worden georganiseerd. Zo verzorgt het departement Winschoten zeven keer per jaar avonden waar de leden over de meest uiteenlopende onderwerpen worden geïnformeerd.